

วิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม

An Analysis of Four Iddhipāda for Enlightenment

พระครูปลัดไพโรจน์ กตสโร (สุขกลิน)¹

Phrakhrupalad Pairoj Katasāro (Sukklin)

E-mail: Phratorn@gmail.com

Received: February 23, 2026, Revised: April 12, 2026, Accepted: April 20, 2026,

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาอิทธิบาท 4 ในโพธิปักขิยธรรม 2) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม เป็นการศึกษเชิงคุณภาพเน้นวิจัยเอกสาร

ผลการวิจัยพบว่า อิทธิบาท คือ ธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จมี 4 อย่างคือ ฉันทะ คือ ความพอใจ ความมีใจรักใคร่สิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จ วิริยะ คือ ความเพียร ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก จิตตะ คือ ความคิดจดจ่อ เอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพันจดจ่อเฝ้าคิด และวิมังสา คือ ความสอบสวน ไตร่ตรอง การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญ ตรวจสอบตรวหาเหตุผล และตรวจสอบข้อที่ยืดย่อน บกพร่องหรือขัดข้อง เป็นต้น เป็นหลักธรรมที่นำมาใช้ในการประกอบกิจการซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จ มีความสำคัญคือ เป็นหลักธรรมที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่งโน้น คือพระนิพพาน อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรมคือ ภิกษุผู้เจริญฉันทะ คือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำกุศลธรรมทั้งหลาย พอใจในการที่จะละชั่วทำดี พัฒนาจิตใจให้สูงขึ้นสามารถบรรลุธรรม คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ได้ ภิกษุผู้เจริญวิริยะอันเป็นกุศลอย่างเดียว เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นความพยายามอย่างแรงกล้าสามารถบรรลุธรรม คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ได้ ภิกษุผู้เจริญจิตตะเป็นกุศลอย่างเดียว เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นความตั้งใจอย่างแรงกล้าสามารถบรรลุธรรม คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และ พระอรหันต์ได้ และภิกษุผู้เจริญวิมังสาเป็นกุศลอย่างเดียว เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน เป็นปัญญาอย่างแรงกล้าสามารถบรรลุธรรม ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ได้ไม่กลับมาเกิดอีกต่อไป

คำสำคัญ: วิเคราะห์; อิทธิบาท 4; การบรรลุธรรม

¹ วัดในสองวิหาร ตำบลปากน้ำ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ/ Wat Nai Song Wiham, Pak Nam Subdistrict, Mueang District, Samut Prakan Province

Abstract

This research has 2 objectives 1) to study the Four Iddhipāda teaching in Bodhipakkhiyadhamma principle, and 2) to analyze Four Iddhipāda for the attainment. It was qualitative method focusing on document investigation.

The findings revealed that Iddhipāda means the virtues leading to the success consisting of 4 components: Chanda or aspiration referring to the satisfaction, love, and enthusiasm for completed work, and the willingness to achieve the goal of the task at hand, and to see it through to success, Viriya or effort referring to the consistent perseverance, courage, and determination to press on, moving forward without hesitation, fear, or discouragement in the face of obstacles and difficulties, Citta or focused attention referring to the concentrated thought and mental commitment, a state of being mentally focused on the task or goal, and Vimamsā or investigation involving the wisdom and intellectual exercise, constantly reflecting, scrutinizing, and evaluating to find the reasons supported and to correct any faults or excesses in the approach, etc. This teaching plays as a key to undertaking any endeavor leading to success and its importance in the meditation is to lead one closer to Nibbana.

In analyzing Iddhipāda for the attainment, it showed that Bhikkhu with Chanda performs virtuous deeds, abandoning unwholesome acts, and developing the mind for attaining the stages of noble enlightenment such as Sotapanna, Sakadāgāmi, Anāgāmi, and Arahanta. Bhikkhu with Viriya as the sole can achieve Nibbana state through determined striving, reaching the stages of Sotapanna, Sakadāgāmi, Anāgāmi, and Arahanta. Similarly, a Bhikkhu who develops Citta and Vimamsa in a virtuous manner as the sole can reach Nibba and attain these stages of enlightenment as well. Ultimately, such Bhikkhu will no longer be reborn.

Keywords: Analysis; The Four Bases of Spiritual Power; Attainment of Enlightenment

บทนำ

การกระทำใดทำแล้วไม่เบียดเบียนตนและไม่เบียดเบียนผู้อื่น ทั้งไม่เดือดร้อนใจในภายหลัง การกระทำนั้นเป็นความดีมีความสุขและเป็นบุญติดตัวไปในชาติหน้า ส่วนการกระทำอย่างตรงกันข้าม เป็นความชั่วมีความทุกข์และเป็นบาปที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสาร เพราะอวิชชาจึงเป็น

รากเหง้าแห่งภพภูมิและทุกข์ทั้งปวง² ส่วนการปฏิบัติธรรมเป็นวิธีการฝึกมนุษย์ให้เจริญงอกงามให้เข้าใจถึงสภาวะธรรมตามความเป็นจริง พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีฝึกกรรมฐานแบบต่าง ๆ ไว้มากมาย เป้าหมายการปฏิบัติของพระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญา โดยมีองค์ธรรมที่สำคัญคือ โพธิปักขิยธรรม 37 ประการ เป็นหลักธรรมที่เกื้อหนุนในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องดังงามซึ่งประกอบไปด้วยหลักธรรมย่อย 7 หมวด คือ 1) สติปัฏฐาน 4 2) สัมมัปปธาน 4 3) อิทธิบาท 4 4) อินทรีย์ 5 5) พละ 5 6) โพชฌงค์ 7 7) อริยมรรคมีองค์ 8³ นี่เป็นหนทางแห่งการปลดปล่อยทุกข์อย่างถาวร เป็นเส้นทางอันประเสริฐ เป็นหนทางแห่งอริยะ นั่นคือ ผู้ใดปฏิบัติตามหลักธรรมะนี้อย่างเคร่งครัดและมีความเพียร ย่อมสามารถเข้าถึงความจริงอันสูงสุด หรือหนทางพ้นทุกข์ได้อย่างยั่งยืน ส่วนในวิภังคสูตร เป็นพระสูตรว่าด้วยการจำแนกอิทธิบาท พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท 4 ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

1) เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิปานสังขารว่า ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้องประดับประดาเกิ้นไป ไม่หตหุในภายใน ไม่ชานไปในภายนอก และมีความหมายรู้ว่าเบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่ คือ มีความหมายรู้ว่าเบื้องหลังเหมือนเบื้องหน้า เบื้องหน้าเหมือนเบื้องหลัง เบื้องบนเหมือนเบื้องล่าง เบื้องล่างเหมือนเบื้องบน กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสั่งด ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่

2) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปานสังขารว่า วิริยะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้องประดับประดาเกิ้นไป ไม่หตหุในภายใน ไม่ชานไปในภายนอก และมีความหมายรู้ว่าเบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่ คือ มีความหมายรู้ว่าเบื้องหลังเหมือนเบื้องหน้า เบื้องหน้าเหมือนเบื้องหลัง เบื้องบนเหมือนเบื้องล่าง เบื้องล่างเหมือนเบื้องบน กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสั่งด ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่

3) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปานสังขารว่า จิตตะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้องประดับประดาเกิ้นไป ไม่หตหุในภายใน ไม่ชานไปในภายนอก และมีความหมายรู้ว่าเบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่ คือ มีความหมายรู้ว่าเบื้องหลังเหมือนเบื้องหน้า เบื้องหน้าเหมือนเบื้องหลัง เบื้องบนเหมือนเบื้องล่าง เบื้องล่างเหมือนเบื้องบน กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสั่งด ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่

4) เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปานสังขารว่า วิมังสาของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้องประดับประดาเกิ้นไป ไม่หตหุในภายใน ไม่ชานไปในภายนอก และมีความหมายรู้ว่า

² พิน ดอกบัว, ศาสนาเปรียบเทียบ, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, 2544), หน้า 286.

³ ส.ม. (ไทย) 19/2/3.

เบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่ คือ มีความหมายรู้ว่าเบื้องหลัง เหมือนเบื้องหน้า เบื้องหน้าเหมือนเบื้องหลัง เบื้องบนเหมือน เบื้องล่าง เบื้องล่างเหมือนเบื้องบน กลางคืนเหมือนกลางวันกลางวันเหมือนกลางคืน มีใจสัจดี ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่⁴

คำว่า อิทธิ แปลว่า ความสำเร็จ หมายถึง ความสำเร็จในด้านโลกียอภิปัญญา หรือด้านปัญญาถึงความสิ้นอาสวะ ปาละ แปลว่า เหตุพื้นฐานเบื้องต้น อิทธิบาท แปลว่า เหตุที่ทำให้ประสบความสำเร็จ พื้นฐานที่ทำให้การปฏิบัติประสบความสำเร็จ ทั้งในด้านความสามารถพิเศษและในด้านปัญญา ถ้าต้องการมีความสามารถพิเศษเหนือบุคคลธรรมดาก็ต้องผ่านสมาธิ ใครอยากมีปัญญาถึงความหลุดพ้น ก็ต้องผ่านสมาธิเหมือนกัน สมาธิตามหลักโพธิปักขิยธรรมนี้เรียกว่า อิทธิบาทเป็นทางผ่าน พอมีอิทธิบาทแล้ว จิตก็จะอ่อนโยน นิ่มนวล ควรต่อการทำงาน คุณธรรมฝ่ายดีก็จะมาแทนที่เป็นใหญ่ มีกำลังธรรมะ ฝ่ายดีเหล่านั้นมีทั้งอินทรีย์และพละเมื่อมีคุณธรรมความดีนั้นเป็นพื้นฐานต่อไปก็สามารถเจริญสมณะวิปัสสนาต่อไปตามหลักโพชฌงค์ เป็นการเจริญสมาธิภาวนา หรือเจริญวิปัสสนาอย่างเต็มที่ เต็มรูปแบบแล้ว ถ้ามีคุณสมบัติเต็มที่อริยมรรคก็รวมลงได้ เป็นไปตามลำดับ⁵

ดังนั้น พระพุทธองค์ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออิทธิบาท 4 ประการนี้ที่ภิกษุเจริญอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ ภิกษุย่อมแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง คือ คนเดียวแสดงเป็นหลายคนก็ได้หลายคนแสดงเป็นคนเดียวก็ได้ ฯลฯ ใช้อำนาจทางกายไปจนถึงพรหมโลกก็ได้เมื่ออิทธิบาท 4 ประการนี้ที่ภิกษุเจริญอย่างนี้ ทำให้มากแล้วอย่างนี้ ภิกษุทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะเพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน⁶ ได้อย่างไร

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยมีความสนใจศึกษาเรื่อง “วิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม” อันมีวัตถุประสงค์ 2 ประการคือ 1) เพื่อศึกษาอิทธิบาท 4 ในโพธิปักขิยธรรม 2) เพื่อศึกษาวิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม อันจะเป็นข้อมูลนำเสนอเป็นสารนิพนธ์ที่เป็นองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์สรุปไว้เป็นงานวิจัยอย่างเป็นทางการ ผู้วิจัยจึงต้องการ ค้นคว้าและนำเสนอในเรื่องนี้

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาอิทธิบาท 4 ในโพธิปักขิยธรรม
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม

⁴ ส.ม. (ไทย) 19/2/3.

⁵ สุภีร์ ทุมทอง, สัมมปธาน 4 อิทธิบาท 4, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ภาพพิมพ์, 2559), หน้า 246.

⁶ ส.ม. (ไทย) 19/832/411.

วิธีการดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยเรื่อง “วิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบวิจัยเอกสารผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตในการศึกษาไว้ดังต่อไปนี้

1. **ขอบเขตด้านเอกสาร** ผู้วิจัยสนใจศึกษาแนวทางการเจริญอิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม ที่ปรากฏอยู่ใน

1) **ชั้นปฐมภูมิ** คือ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539

2) **ชั้นทุติยภูมิ** คือ จากอรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2556 หนังสือ บทความ เอกสาร สารนิพนธ์ วิทยานิพนธ์ ดุษฎีนิพนธ์ ที่เกี่ยวข้องด้วยงานวิจัยนี้

2. **ขอบเขตด้านเนื้อหา** มุ่งเน้นที่จะศึกษาอิทธิบาท 4 ในโพธิปักขิยธรรม วิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรมจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หนังสือวิชาการทางพุทธศาสนา จากการศึกษาสามารถนำไปปรับใช้ในการพัฒนาตนให้เหมาะสมกับยุคสมัยและสามารถนำไปประยุกต์ใช้ให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นไป

สรุปผลการวิจัย

1. **อิทธิบาท 4 ในโพธิปักขิยธรรม พบว่า** ความหมายและความสำคัญของอิทธิบาท 4 ได้แก่ 1) อิทธิบาท หมายถึง ธรรมเครื่องให้ถึงฤทธิ์หรือความสำเร็จ หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จ หรือทางแห่งความสำเร็จ มี 4 อย่างคือ ฉันทะ คือ ความพอใจ วิริยะ คือ ความเพียร จิตตะ คือ ความคิดจดจ่อ และวิมังสา คือ ความสอบสวน ไตรตรอง เป็นหลักธรรมที่นำมาใช้ในการประกอบกิจซึ่งจะนำไปสู่ความสำเร็จ 2) ความสำคัญของอิทธิบาท 4 เป็นหลักธรรมที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่งโน้น คือพระนิพพานจากฝั่งนี้ คือสังขาร อิทธิบาท 4 ก็เหมือนกับธรรมะหมวดอื่น ๆ ที่เป็นโพธิปักขิยธรรม คือเป็นธรรมะที่ควรเจริญ เป็นภาเวตัพพธรรม เป็นฝ่ายมัชฌิมาปฏิปทา พระพุทธองค์ทรงเน้นย้ำเรื่องให้เจริญ และกระทำให้มาก เพื่อมุ่งสู่พระนิพพาน

องค์ประกอบของอิทธิบาท 4 ได้แก่ 1) ฉันทะ คือความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักใคร่สิ่งที่ทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุ พุดง่าย ๆ ว่า รักงานรักจุดหมายของงาน พุดให้ลึกลงไปในทางธรรมว่า ความรักความใฝ่ใจปรารถนาต่อภาวะดีงามเต็มเปี่ยม สมบูรณ์ของสิ่งนั้น ๆ ของงานนั้นอยากทำให้สำเร็จผลตามจุดหมายที่ดีงามนั้น เมื่อเห็นสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินหน้าไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความเอิบอิ่มใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำนั้นบรรลุจุดหมายก็รับโสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่งผ่องใส เบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ถ้าสามารถปลูกเร้าฉันทะให้เกิดอย่างแรงกล้า เกิดความรักในคุณค่าความดีงาม ความสมบูรณ์ของสิ่งนั้นหรือจุดหมายนั้นอย่างเต็มที่แล้ว

2) วิริยะ ได้แก่ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลาเท่านั้นปีเท่านั้นเดือนเขาก็ไม่ท้อถอย กลับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ คนที่มีความเพียรเท่ากัก็มีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน

3) จิตตะ คือ ความตั้งมั่น ได้แก่ ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อเฝ้าคิด เรื่องนั้นใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรืองานอย่างใดอย่างหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจไม่รับรู้เรื่องอื่น ๆ ใครพูดอะไรเรื่องอื่น ๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้น งานนั้น ชลุล่วงจนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืนไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นใกล้ ๆ บางทีก็ไม่รู้ ทำจนลืมนอน ลืมกิน ความมีใจฝักใฝ่เช่นนี้ย่อมก่อให้เกิดสมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทำมีกำลังมากเฉพาะสำหรับกิจนั้น เรียกว่าเป็นจิตตสมาธิ พร้อมกันนั้นก็เกิดปธานสังขาร คือ ความเพียร สร้างสรรค์ร่วมสนับสนุนไปด้วย

4) วิมังสา คือ ความไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญ ตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อน เกินเลย บกพร่องหรือขัดข้อง เป็นต้นในกิจที่ทำรู้จัก ทดลองและคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง ข้อนี้เป็นการใช้ปัญญาชักนำสมาธิ ซึ่งจะเห็นได้ไม่ยาก คนมีวิมังสาเป็นพวกชอบคิด ค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลอง เมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดสอบไป เช่นคิดว่าผลนี้เกิดจากสาเหตุอะไร ทำไมจึงเป็นอย่างนี้ เป็นเพราะอะไร จะแก้ไขที่จุดไหน เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่ แล่นดิ่งไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่านไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าวิมังสาสมาธิ ซึ่งจะมีปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์เกิดมาด้วย เช่นเดียวกับสมาธิข้ออื่น ๆ

อิทธิบาท 4 ในทัศนะของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาเช่น ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวว่า อิทธิบาท 4 คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา สั้น ๆ เอาแต่คำบาลี นี้เพราะว่าเขาเอามาให้เราเรียนกันเพียงคำ 4 คำสั้น ๆ มันก็ถูก แต่ถ้าเรียกอย่างนี้ มันกลายเป็นชื่อธรรมะหนึ่ง ๆ สาธารณะทั่วไปก็ได้ ถ้าจะให้มันเป็นอิทธิบาทโดยตรงก็ต้องเอาธรรมะชื่อนี้ แต่ละอย่าง ๆ นั้น มาเป็นชื่อของอิทธิบาท โดยเฉพาะ ฉันทะ นั้น จึงมีคำเรียกว่าอิทธิบาท ประกอบด้วยเครื่องปรุงคือสมาธิ อันสัมปยุตต์ด้วยฉันทะ เป็นประธาน พระคันธसारิกกล่าวว่า อิทธิบาทมี 4 คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสาหรือปัญญาสามัญ แต่พึงบรรลุได้ด้วยฉันทะเป็นต้นที่ถึงความเป็นอธิปัตย์ไม่ถูกปลิโพธอย่างใดอย่างหนึ่งขัดขวาง ในที่นี้จึงหมายถึงธรรม 4 อย่างนี้เป็นอธิปัตย์เท่านั้น

2. วิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม พบว่า วฉันทะเพื่อการบรรลุธรรมโดยภิกษุ ผู้เจริญอิทธิบาทประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขารว่า ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนนักมีใจสัจดี ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่ ฉันทะคือความเป็นผู้ ใคร่เพื่อจะทำกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยความหมายว่าเป็นมูลแห่งการปฏิบัติ และแห่งความสำเร็จ จิตใจก็มุ่งมั่นแน่วแน่มั่นคงในการดำเนินสู่จุดหมาย เดินเรียบสม่ำเสมอ ไม่ชานไม่ส่าย ฉันทสมาธิจึงเกิดขึ้นโดยนัยนี้และพร้อมนั้นปธานสังขาร คือ ความเพียรสร้างสรรค์ย่อมเกิดควบคู่มาด้วย วิเคราะห์อิทธิบาทข้อที่ 1 คือ ฉันทะสามารถบรรลุธรรม ได้แก่ โลกุตตรธรรม 9 ประการ คือ บรรลุมรรค 4 คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรค บรรลุผล 4 คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล บรรลุพระนิพพาน 1 ฉะนั้น การเจริญฉันทะชื่อว่า โลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลกได้ เมื่อบุคคลเจริญอิทธิบาท 4 ข้อที่ 1 คือ ฉันทะ แล้วย่อมได้มูล 16 แห่งฤทธิ์นี้ คือ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ เพื่อความได้เฉพาะฤทธิ์ เพื่อแผลงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เพื่อความสำเร็จแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ และเพื่อความแก้แค้นด้วยฤทธิ์

วิริยะเพื่อการบรรลุธรรม โดยภิกษุผู้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขารว่า วิริยะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก มีใจสัจดี ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่ และการเจริญอิทธิบาทข้อที่ 2 คือ วิริยะสามารถบรรลุธรรม ได้แก่ โลกุตตรธรรม 9 ประการ คือ บรรลุมรรค 4 คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรค บรรลุผล 4 คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล บรรลุพระนิพพาน 1 ฉะนั้น การเจริญวิริยะชื่อว่า โลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลกได้ เมื่อบุคคลเจริญอิทธิบาท 4 ข้อที่ 2 คือ วิริยะ แล้วย่อมได้มูล 16 แห่งฤทธิ์นี้ คือ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ เพื่อความได้เฉพาะฤทธิ์ เพื่อแผลงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เพื่อความสำเร็จแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ และเพื่อความแก้แค้นด้วยฤทธิ์

จิตตะเพื่อการบรรลุธรรม โดยภิกษุผู้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขารว่า จิตตะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก มีใจสัจดี ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่ และการเจริญอิทธิบาทข้อที่ 3 คือ จิตตะสามารถบรรลุธรรม ได้แก่ โลกุตตรธรรม 9 ประการ คือ บรรลุมรรค 4 คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตมรรค บรรลุผล 4 คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตผล บรรลุพระนิพพาน 1 ฉะนั้น การเจริญจิตตะชื่อว่า โลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลกได้ เมื่อบุคคลเจริญอิทธิบาท 4 ข้อที่ 3 คือ จิตตะ แล้วย่อมได้มูล 16 แห่งฤทธิ์นี้ คือ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ เพื่อความได้เฉพาะฤทธิ์ เพื่อแผลงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เพื่อความสำเร็จแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ และเพื่อความแก้แค้นด้วยฤทธิ์

วิมังสาเพื่อการบรรลุธรรมโดยภิกษุผู้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขารว่า วิมังสาของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก มีใจสัจดี ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่ และการเจริญอิทธิบาทข้อที่ 4 คือ วิมังสาสามารถบรรลุธรรม ได้แก่ โลกุตตรธรรม 9 ประการ คือ บรรลุมรรค

4 คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค บรรลุผล 4 คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล บรรลุพระนิพพาน ฉะนั้น การเจริญวิมังสาชื่อว่า โลกุตตระ เพราะข้ามที่สุดโลกได้ เมื่อบุคคลเจริญอิทธิบาท 4 ข้อที่ 4 คือ วิมังสาแล้วย่อมได้มูล 16 แห่งฤทธิ์นี้ คือ ย่อมเป็นไปเพื่อความได้ฤทธิ์ เพื่อความได้เฉพาะฤทธิ์ เพื่อแผลงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ เพื่อความสำเร็จแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ และเพื่อความแก้แค้นด้วยฤทธิ์

อภิปรายผลการวิจัย

1. **อิทธิบาท 4 ในโพธิปักขิยธรรม พบว่า** อิทธิบาท 4 ในฐานะเป็นองค์ธรรมในหมวด โพธิปักขิยธรรม ซึ่งเป็นธรรมฝ่ายตรัสรู้ที่พระพุทธองค์ทรงเน้นให้ “เจริญและกระทำให้มาก” เพื่อความถึงพร้อมแห่งมรรคผลและพระนิพพาน พบว่าผลการศึกษามีความสอดคล้องกับแนวคิดของ พุทธทาสภิกขุ ผลการวิจัยที่ชี้ว่าอิทธิบาท 4 จะเป็น “บาทฐานแห่งความสำเร็จ” ได้อย่างแท้จริงนั้น ต้องประกอบด้วยสมาธิที่มีธรรมแต่ละข้อเป็นประธาน เช่น ฉันทะสมาธิ วิริยะสมาธิ จิตตสมาธิ และวิมังสาสมาธิ สอดคล้องกับคำอธิบายของท่านพุทธทาสภิกขุที่เห็นว่า การกล่าวเพียงคำบาลี 4 คำยังไม่เพียงพอ หากต้องเข้าใจว่าเป็น “อิทธิบาทที่มีสมาธิสัมปยุต” กล่าวคือ ธรรมแต่ละข้อจะต้องทำหน้าที่เป็นอธิบดีครอบงำจิต ทำให้เกิดพลังขับเคลื่อนอย่างแท้จริง มิใช่เพียงความพอใจหรือความเพียรแบบสามัญ ดังนั้น ผลวิจัยที่พบว่าการปลูกเร้าฉันทะให้ถึงขั้นรักในคุณค่าความดีงามของจุดหมาย จนเกิดปีติและโสมนัส จึงถือว่าสอดคล้องกับแนวคิดความของท่านอย่างชัดเจน ยังสอดคล้องกับแนวคิดของ พระคันธสาราภิวังค์ ผลการวิจัยที่ระบุว่าอิทธิบาท 4 ต้องเป็นธรรมที่ “ถึงความเป็นอธิบดี” และไม่ถูกปลิโพชขัดขวาง สอดคล้องกับคำอธิบายของพระคันธสาราภิวังค์ที่เห็นว่า ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา จะเป็นอิทธิบาทได้ก็ต่อเมื่อเป็นธรรมฝ่ายนำ (อธิบดีธรรม) คือมีอำนาจเหนือจิต ไม่ถูกกิเลสหรือเครื่องกังวลรบกวน ผลการศึกษาที่ชี้ว่าธรรมทั้ง 4 ต้องทำงานประสานกันพร้อมด้วยประธานสังขาร (ความเพียรสร้างสรรค์) และก่อให้เกิดสมาธิแต่ละประเภท แสดงให้เห็นถึงลักษณะ “ธรรมที่เป็นใหญ่ในกิจ” อันตรงตามแนวอรรถกถาที่พระคันธสาราภิวังค์อธิบายไว้ และยังสอดคล้องกับแนวคิดของ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ในทัศนะของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) อิทธิบาท 4 เป็นหลักธรรมที่ใช้ได้ทั้งทางโลกและทางธรรม โดยเป็นกระบวนการพัฒนาชีวิตที่เริ่มจากแรงจูงใจที่ถูกต้อง (ฉันทะ) สู่อำนาจเพียรที่มีทิศทาง (วิริยะ) การเอาใจใส่อย่างมีสมาธิ (จิตตะ) และการใช้ปัญญาตรวจสอบ (วิมังสา) ผลการวิจัยที่ชี้ว่าอิทธิบาท 4 เป็นทั้งภาวดีพพธรรม และเป็นองค์ธรรมฝ่ายมัชฌิมาปฏิบัติ ที่นำไปสู่พระนิพพาน จึงสอดคล้องกับแนวคิดของท่านที่มองว่าอิทธิบาทเป็นกลไกของการพัฒนาศักยภาพมนุษย์อย่างเป็นระบบ และเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางสู่ความหลุดพ้น ผลการวิจัยครั้งนี้แสดงให้เห็นว่า อิทธิบาท 4 มิใช่เพียงหลักธรรมเพื่อความสำเร็จทางโลก แต่เป็นธรรมฝ่ายตรัสรู้ในหมวดโพธิปักขิยธรรมที่ต้องเจริญอย่างมีคุณภาพ คือให้ถึงความเป็นอธิบดี มีสมาธิสัมปยุต และไม่ถูกปลิโพชครอบงำ ซึ่งสอดคล้องกับแนวอธิบายของพุทธทาสภิกขุ พระคันธสาราภิวังค์ และ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) อันสะท้อนความเข้าใจร่วมกันว่า อิทธิบาท 4 เป็นกระบวนการพัฒนาจิตที่บูรณาการแรงจูงใจ ความเพียร สมาธิ และปัญญา เพื่อนำไปสู่ความสำเร็จสูงสุด คือพระนิพพาน

2. วิเคราะห์อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรม พบว่า อิทธิบาท 4 เพื่อการบรรลุธรรมในฐานะองค์ธรรมฝ่ายตรัสรู้ในหมวด โพธิปักขิยธรรม พบว่า การเจริญฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา เมื่อประกอบด้วยสมาธิและปธานสังขารอย่างสมบูรณ์ ย่อมเป็นเหตุให้เข้าถึงโลกุตตรธรรม 9 ประการ คือ มรรค 4 ผล 4 และพระนิพพาน 1 อันเป็นการก้าวข้ามโลก (โลกุตระ) ได้โดยแท้จริง ผลการศึกษานี้มีความสอดคล้องกับ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ซึ่งอธิบายว่า อิทธิบาท 4 มิใช่เพียงหลักแห่งความสำเร็จทางโลก แต่เป็นกระบวนการพัฒนาจิตอย่างเป็นระบบ เริ่มจากแรงจูงใจที่ถูกต้อง (ฉันทะ) เป็นฐานให้เกิดความเพียร (วิริยะ) ความตั้งมั่นแน่วแน่ (จิตตะ) และการใช้ปัญญาไตร่ตรอง (วิมังสา) เมื่อองค์ธรรมเหล่านี้พัฒนาเต็มทีและทำงานร่วมกับสมาธิ ย่อมนำไปสู่มรรคผลนิพพาน ผลการวิจัยที่ชี้ว่าอิทธิบาทแต่ละข้อสามารถเป็นเหตุให้บรรลุโลกุตตรธรรม 9 ประการ จึงตรงกับแนวคิดที่มองอิทธิบาทเป็น “กลไกแห่งการตรัสรู้” มิใช่เพียงเครื่องมือแห่งความสำเร็จทางโลก ยัง สอดคล้องกับแนวคิดของ พุทธทาสภิกขุ ที่เน้นว่าอิทธิบาทจะเป็นอิทธิบาทโดยสมบูรณ์ได้ ต้องเป็นธรรมที่มีสมาธิสัมปยุต และมีลักษณะเป็นอธิบดีครอบงำจิต กล่าวคือ ฉันทะต้องเป็นฉันทสมาธิ วิริยะต้องเป็นวิริยสมาธิ จิตตะต้องเป็นจิตตสมาธิ และวิมังสาต้องเป็นวิมังสาสมาธิ มิใช่เพียงความพอใจหรือความเพียรในระดับสามัญ ผลการวิจัยที่กล่าวถึง “ฉันทสมาธิปธานสังขาร” “วิริยสมาธิปธานสังขาร” เป็นต้น แสดงให้เห็นถึงการเข้าใจอิทธิบาทในเชิงลึกตามที่ท่านอธิบาย คือเป็นพลังจิตที่ประกอบด้วยความเพียรสร้างสรรค์ (ปธานสังขาร) และสมาธิที่แน่วแน่มั่นสามารถข้ามพ้นโลกได้และยังสอดคล้องกับคำอธิบายในแนวอรรถกถาของ พระคันธสาราภังค์ ซึ่งกล่าวว่า อิทธิบาทจะทำหน้าที่ได้เต็มที่เมื่อธรรมทั้ง 4 ถึงความเป็น “อธิบดี” ไม่ถูกปลิโพทหรือกิเลสขัดขวาง และสามารถเป็นมูลแห่งฤทธิ์ 16 ประการ ผลการวิจัยที่กล่าวถึง “มูล 16 แห่งฤทธิ์” และการเป็นผู้ชำนาญในฤทธิ์ สะท้อนแนวคิดในคัมภีร์อรรถกถาที่เห็นว่าอิทธิบาทเป็นเหตุให้เกิดอิทธิวิธีทั้งทางสมณะและวิปัสสนา และในระดับสูงสุดย่อมนำไปสู่การบรรลุมรรคผลนิพพาน โดยสรุป ผลการวิจัยที่ชี้ว่าอิทธิบาท 4 แต่ละข้อสามารถเป็นเหตุแห่งการบรรลุโลกุตตรธรรม 9 ประการ และเป็นบาทฐานแห่งฤทธิ์ 16 ประการนั้น มีความสอดคล้องทั้งกับแนวคิดเชิงระบบของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) แนวอธิบายเชิงสมาธิสัมปยุตของพุทธทาสภิกขุ และแนวอรรถกถาที่พระคันธสาราภังค์อธิบายไว้ อันแสดงให้เห็นว่า อิทธิบาท 4 เป็นทั้งพลังขับเคลื่อนทางจิตและกระบวนการพัฒนาปัญญา ที่เมื่อเจริญอย่างถูกต้องย่อมนำไปสู่การข้ามพ้นสังสารวัฏและบรรลุพระนิพพานได้อย่างแท้จริง

สรุป

อิทธิบาท 4 เป็นหลักธรรมสำคัญในหมวด โพธิปักขิยธรรม อันเป็นธรรมฝ่ายตรัสรู้ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เพื่อให้ภิกษุและพุทธบริษัทเจริญให้มาก เพื่อมุ่งสู่ความหลุดพ้นจากสังสารวัฏ อิทธิบาท แปลว่า บาทฐานแห่งความสำเร็จ หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงความสำเร็จ ในความหมายสูงสุดคือความสำเร็จทางโลกุตตระ ได้แก่ การบรรลุมรรค ผล และพระนิพพาน มิใช่เพียงความสำเร็จทางโลกียะเท่านั้น การบรรลุมรรคด้วยอิทธิบาท 4 เริ่มจากฉันทะ คือความพอใจรักใคร่ในกุศลธรรมและจุดหมายแห่งความดีงาม ฉันทะทำหน้าที่เป็นแรงจูงใจที่บริสุทธิ์ ทำให้จิตเกิดความยินดีในการปฏิบัติ เมื่อฉันทะมีกำลังกล้า ย่อมก่อให้เกิดสมาธิที่ตั้งมั่นแน่วแน่ ไม่ฟุ้งซ่าน และมีความเพียรสร้างสรรค์ ประกอบควบคู่กันไป จากนั้นวิริยะ คือความเพียรพยายามอย่างไม่ย่อท้อ ทำหน้าที่เป็นพลังขับเคลื่อนให้การปฏิบัติดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง แม้มีอุปสรรคก็ไม่ถอยหลัง วิริยะที่ถูกต้องย่อมนำจิตเข้าสู่ความมั่นคงเป็นสมาธิที่ตั้งอยู่บนความกล้าหาญและความอดทน เมื่อฉันทะและวิริยะประสานกัน จิตตะ คือความตั้งมั่นจดจ่อ ย่อมเกิดขึ้น จิตที่แนบสนิทอยู่กับอารมณ์กรรมฐานไม่วอกแวก ย่อมมีกำลังและเป็นฐานให้เกิดปัญญา และในที่สุดวิมังสา คือการไตร่ตรองพิจารณาด้วยปัญญา จะทำหน้าที่ตรวจสอบเหตุและผลของการปฏิบัติ รู้จักปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่อง ทำให้การดำเนินทางธรรมเป็นไปอย่างถูกต้องตรงตามมรรคา เมื่ออิทธิบาททั้ง 4 เจริญเต็มที่ ประกอบด้วยสมาธิและความเพียรสร้างสรรค์ จิตย่อมก้าวข้ามเครื่องร้อยรัดทั้งหลาย สามารถเข้าถึงโลกุตตรธรรม 9 ประการ คือ มรรค 4 ผล 4 และพระนิพพาน 1 ได้ ดังนั้น อิทธิบาท 4 จึงเป็นกระบวนการพัฒนาจิตแบบบูรณาการ ที่เชื่อมโยงแรงจูงใจ ความเพียร สมาธิ และปัญญา เข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ เพื่อนำผู้ปฏิบัติจากความสำเร็จในระดับต้นไปสู่ความสำเร็จสูงสุด คือความหลุดพ้นโดยสมบูรณ์

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

- 1) ควรศึกษาวิเคราะห์อิทธิบาท 4 จากพระสูตร อรรถกถา และฎีกาอย่างเป็นระบบ เพื่อขยายความเข้าใจเรื่อง “สมาธิสัมปยุต” และ “มูล 16 แห่งฤทธิ์” ในเชิงภาษาบาลีและแนวอธิบายดั้งเดิม
- 2) ควรมีการวิจัยภาคสนามในกลุ่มผู้ปฏิบัติธรรม พระภิกษุ สามเณร และฆราวาส เพื่อศึกษาว่าองค์ประกอบของอิทธิบาท 4 ส่งผลต่อความก้าวหน้าทางจิตและพฤติกรรมการปฏิบัติธรรมอย่างไร โดยใช้ทั้งวิธีวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ
- 3) ควรต่อยอดสู่การสร้าง “โมเดลอิทธิบาท 4 เพื่อการพัฒนาจิต” ที่มีตัวชี้วัดและองค์ประกอบชัดเจน สามารถนำไปใช้ในการศึกษา วิจัย หรือฝึกอบรมได้อย่างเป็นรูปธรรม

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1) สามารถนำผลการวิจัยไปใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาการปฏิบัติธรรม โดยเน้นการสร้างฉันทะที่ถูกต้อง เสริมวิริยะอย่างต่อเนื่อง ฝึกจิตตะให้ตั้งมั่น และใช้วิมิงสาในการตรวจสอบตนเอง เพื่อมุ่งสู่มรรคผลนิพพานอย่างเป็นลำดับ

2) สามารถประยุกต์ใช้เป็นกรอบการจัดการเรียนรู้ในสถาบันการศึกษาพระพุทธศาสนา โดยออกแบบกิจกรรมที่ปลูกฝังแรงจูงใจ (ฉันทะ) การลงมือปฏิบัติ (วิริยะ) การมีสมาธิ (จิตตะ) และการคิดวิเคราะห์ (วิมิงสา)

3) อธิบัพ 4 สามารถประยุกต์ใช้เป็นแนวทางพัฒนาศักยภาพบุคคลในบริบททั่วไป ทั้งด้านการศึกษา การทำงาน และการดำเนินชีวิต โดยคงสาระสำคัญคือการบูรณาการแรงจูงใจ ความเพียร สมาธิ และปัญญา

บรรณานุกรม

พื้น ดอกบัว, ศาสนาเปรียบเทียบ, พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพมหานคร: ศิลปาบรรณาการ, 2544.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2511.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

